

KUR'ÂNA GÖRE DUA VE DUÂ'NIN ÂDÂBI: FÂTIHA SÛRESİ ÖRNEĞİ

Arş. Gör. Murat Oral*

Atıf@ Oral, Murat, Kur'ân'a Göre Dua ve Dua'nın Âdâbi: Fâtiha Sûresi Örneği, Harran Üniversitesi İlahiyat Dergisi, Sayı 38, s. 161 -186.

Öz

Dua, insanlığın ve dinlerin ortak yönlerinden biridir. Bütün insanlar, farklı güdülerin etkisiyle mükemmel olan ve ihtiyaçlarına yanıt verecek bir güce yönelme ihtiyacı hissederler. Dinler de insanları, bu ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir güce yönlendirirler. Bununla birlikte dinler, duanın nasıl yapılması gerektiğine de değinirler.

Önceki dinlerde olduğu gibi İslam Dini de duaya yer vermiş, onu bir ibâdet olarak algılamış ve onu oldukça önemsemiştir. Duanın kime yönelik olacağından bahsettiği gibi onun nasıl bir şekilde yapılacağından da söz etmiştir. Kur'ân âyetleri, doğrudan ve dolaylı olarak duadan ve onun âdâbından çokça bahsetmiştir.

Bu bağlamda Kur'ân'ın, duadan ve öneminden nasıl bahsettiğini, dua âdâbı olarak nasıl bir yöntem ortaya koyduğunu incelemek amacıyla hem genel olarak hem de Fâtiha sûresi örneğinde Kur'ân'a göre dua ve dua'nın âdâbı konusunu çalışmayı uygun bulduk.

Anahtar kelimeler: Dua, Kur'ân, Fâtiha, Dua Âdâbı, Din.

Dua And Method Of Dua According Qur'an: With Example Of Fatiha Surah

Abstract:

Dua is common locus of humanity and religions. All humanity feel under pressure to turn them face to any excellent power because of different need's impulse or urge and this power should answer all this needs for humanity. Therefore religions steers people to any extra ordinary power who can supply those people's desire. In addition to this religions touch upon how people should pray or how they should make dua for their needs.

---

* Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi, smg_sehadet63@hotmail.com.

Islam lay place for dua and gave great importance besides perceived it a worshipping as in existed other religions before it. At the same time religions have been approached about how people can make dua and how should be. Also surah of Quran have been mentioned about dua and shape of dua directly or implicitly.

In this context we deem suitable to work about some issue which are how Qur`an mention about dua and shape of dua, how Qur`an put forth a method about dua, and about significance of dua. Lastly and specially shape of Dua and dua according to the Qur`an as in the example of Fatiha surah.

Keywords: Dua, Qur`an, Fatiha, Method of Dua, Religion.

Giriş

Dua, Allah ile kul arasında doğrudan kurulan samimi bir iletişimidir.¹ Bu bağlamda kulun, Allah'a kendi ihtiyacını sunarken başka birinin aracılığına veya bir tercümana ihtiyaç duyması söz konusu değildir. Zira dua, insanın tabii ve fitrî bir ihtiyacıdır. Dolayısıyla Allah, böylesi bir öneme sahip olan bir ihtiyaç için kulu ile kendi arasına bir aracı koymamıştır. Duanın aynı zaman da bir ibadet olduğu hatırlandığında aracı bir varlığın gereksizliği daha iyi anlaşılmış olur.²

Duanın bir ihtiyaç olduğunu söyledik; çünkü dua, sadece çaresizlik anında başvurulmuş bir yol olarak değerlendirilmemelidir. Bu konuda yapılan araştırmalar, insanın çok farklı güdülerle dua ettiklerini göstermektedir. İnanç, korku, ihtiyacın karşılanması, sıkıntı, gerginlik, âcizlik, salih evlat, geniş rızık, zafer, ilim, âhiret saadeti ve hayatın güzelleştirilmek istenmesi, yücelme ve yüceltme isteği vs. gibi birbirinden farklı pek çok güdü bulunmaktadır.³

Ayrıca dua, hem bireysel hem de toplumsal olarak yapılabilen bir eylem özelliğini taşımaktadır. Nitekim dinlerin, hem bireysel hem de toplumsal olarak belirlediği pek çok dua vardır. Örneğin Müslüman bir kimse, namazlarda bireysel olarak dua ederken; yağmur dileme ve ramazan ayının vitir namazlarında okunan kunût dualarında vs. toplumsal bir şekilde dua etmektedir. Bu açıdan duanın, psikolojik ve sosyolojik önemi ve etkileri yadsınamaz.⁴

¹ Bkz. Tosun, Cemal, "Dua Öğretimi", *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2000, ss. 6-28, 7.

² Mustafa b. el-'Adevî, *Fıkhü'd-Du'â*, (Tanta: Mektebetu Mekke, 2001), 11.

³ Doğan, Mebrure, "Dua'nın Psikolojik ve Psikoterapik Etkileri", (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1997), 12.

⁴ Duanın psiko-sosyal boyutu için bk. Malakçı, Fatih, "Dua Eğitimi ve Öğretimi", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 33-38.

Dua, kitâbî olan ve olmayan bütün dinlerde büyük bir öneme sahip olmuştur. Bütün dinler, duaya önem vermiş ve kendilerine özel dua âdâbı oluşturmuşlardır.¹

Bu bağlamda İslâm dini de duaya ve dua âdâbına oldukça fazla önem vermiş ve Kur’ân’da dua konusuna çokça yer ayırmıştır. Bu sebeple biz de Kur’ân’ın, duaya ve dua âdâbına verdiği önemi, hem genel olarak hem de Fâtiha sûresinin örnekliliğinde inceleyeceğiz.

Şimdi “dua” lafzının sözlük ve şer’î anlamlarını açıklayarak konuya giriş yapabiliriz.

1.Dua

1.1.Dua Lafzının Anlamı

1.1.1.Sözlükte Dua

Dua sözlükte istekte bulunma, yönelme, yardım dileme ve çağrı gibi anlamlar etrafında dönmektedir. Dua lafzının çoğulu, “أُدْعِيَة” olarak gelir. “Dua” lafzının kökü olan “دعا” fiili, “له” ile kullanıldığı zaman “Ona dua etti”; “عليه” ile kullanıldığı zaman da “ona beddua etti” anlamına gelir. “Dua/دعاء” lafzının aslı, “دُعَاو” şeklindedir. Dua lafzı, hem dua etme fiilini hem de dua ederken kullanılan sözleri de kapsamaktadır. Bu kökten türeyen “داعية” lafzı da, bir şeye davet eden davetçi demektir. “دعاية” ise bir şeye çağrı yapan reklam demektir. Bir şeye zorla davet eden gerektirici sebep ve durumlara da “دواعي” denir. “الدَّعْوَى” lafzı, bir yemeğe veya içeceğe yapılan bir davettir.²

¹ İslâm dışındaki diğer dinlerin dua’ya bakış açılarını incelemek için bk. Doğan, Şahin, “Duanın Birey Eğitimindeki Rolü”, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2003), 13-16; Malakçı, “Dua Eğitimi ve Öğretimi”, 24-33; Tosun, “Dua Öğretimi”, 9.

² Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâci’l-Ârifin b. Nûriddîn Alî el-Munâvî, *et-Tevkîf ‘ala Muhimmâti’t-Te’ârîf*, Tahk.: Abdulhamîd Sâlih Hamdân, (Kâhire: ‘Âlemu’l-Kutub, 1990), 166; Ebu’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî el-Curcânî, *et-Te’rifât*, Tahk.: Âlimlerden bir heyet, (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1983), 104; Ebû Nasr İsmâ’îl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu’l-Luğâ ve Sihâhu’l-‘Arabiyye*, Tahk.: Ahmed ‘Abdulğafûr ‘Attâr, (Beyrût: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 1987), 6:2336-2337; Ebû Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya’kûb el-Firûzâbâdî, *el-Kâmusu’l-Muhîd*, Tahk: Mektebu Tahkîki’t-Turâs, (Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 2005), 1282-1283; İbrâhîm Mustafa v.dğr., *el-Mu’cemu’l-Vasîf*, Tahk.: Bir heyet, (byy.: Dâru’d-De’ve, bty.), 1:286-287; Ebu’l-Fayd Murtaza Muhammed b. Muhammed b. ‘Abdurrezâk el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, Tahk.: Bir heyet, (byy.: Dâru’l-Hidâye, bty.), 38:46-53; Ebu’l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim b. Alî b. Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, (Beyrût: Dâru Sâdir, h.1414), 14:257; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luğâ*, Tahk.: Muhammed ‘Avd Mur’ib, (Beyrût: Dâru İhyâ’i’t-Turâsi’l-‘Arabî, 2001), 3:76-80; Zeynüddîn Ebû Abdullah Muhammed

Istılahta ise dua, kulun, bir faydanın elde edilmesi veya bir zararın giderilmesi için sözlü veya fiilî olarak Allah'a yalvarmasıdır.

1.1.2. Kur'ân'da Dua

Kur'ân'da geçen “dua” lafızlarının kaç anlamda kullanıldığı hakkında birkaç farklı görüş bulunmaktadır. Şöyle ki; el-Vucûh ve'n-Nazâir ilminin kurucusu konumunda bulunan Mukâtil (v.150/767) ve Hârûn b. Mûsa el-A'ver (v.170/786), bu lafzın 6 anlamda kullanıldığını belirtirken, İbnu'l-Cevzî (v.597/1201) ve ed-Dâmiğânî (v.478/1085) 7 anlamda kullanıldığını söylemişlerdir. Sırasıyla ilk önce ilim ehlinin üzerinde ittifak ettiği anlamları zikredelim:

1. Söz: “Azâbımız kendilerine geldiğinde, 'Gerçekten biz zalimler olmuştuk' demekten başka söyleyecekleri bir söz kalmamıştı” (el-A'râf 7/5) âyetinde dua lafzı, söz anlamında kullanılmıştır.¹

2. İbâdet: “De ki: Bize yararı ve zararı olmayan Allah'tan başka şeylere mi ibâdet edelim?” (el-En'âm 6/71) âyetinde ise dua lafzı, ibâdet anlamını taşımaktadır.²

3. Çağırma: “Eğer onlara seslenirseniz, sizin çağrınızı işitmezler” (el-Fâtır 35/14) âyetinde geçen dua lafzı, çağırma anlamında kullanılmıştır.³

4. Yardım dilemek: “Onlar, 'Onu kendisi uydurdu' mu diyorlar? De ki: Haydi siz, yalan üzere uydurulmuş olarak onun benzeri on sûre getirin ve eğer doğru söyleyenlerden iseniz, Allah'tan başka çağırabildiklerinizi yardıma çağırın” (Hûd 11/13)⁴ âyetinde geçen “yardıma çağırın” ifâdesi, dua lafzı ile geçmiştir.

5. İstemek/Dilemek: Allah Teâla, “Kullarım Beni sana soracak olursa, muhakkak ki Ben (onlara) pek yakınım. Bana dua ettiği zaman dua edenin duasına/isteğine cevap veririm” (el-Bakara 2/186) âyetinde geçen “duasına” lafzını, “isteğine” anlamında kullanmıştır.⁵

6. Soru sormak: İsrâîlîoğullarının, Hz. Mûsa'ya söylediği “Bizim için Rabbine dua et/sor de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın” (el-Bakara 2/70) ifâdesinde geçen “dua et” lafzı, “sor” anlamına gelmektedir.⁶

b. Ebî Bekir b. 'Abdulkâdir er-Râzî, *Muhtârû's-Sihâh*, Tahk.: Yûsuf eş-Şeyh Muhammed, (Beyrût: Mektebetu'l-'Asriyye, 1999), 105.

¹ Diğer örnekler için bkz. (Yûnus 10/10); (el-Enbiyâ 21/15).

² Diğer örnekler için bkz. (el-Kasas 28/88); (el-Furkân 25/77).

³ Diğer örnekler için bkz. (el-İsrâ 17/52); (el-Kamer 54/6).

⁴ Diğer örnekler için bkz. (el-Mü'min 40/26); (el-Bakara 2/23).

⁵ Diğer örnekler için bkz. (el-A'râf 7/134); (el-Mü'min 40/60).

⁶ Diğer bir örnek için bkz. (el-Kehf 18/52).

İbnu'l-Cevzî ve ed-Dâmiğânî, bunlardan ayrı olarak dua lafzının, “azâp” anlamında kullanıldığını da savunmuşlardır. Buna göre “Yüz çevirip arkasını döneni çağırır durur/ona azâp eder” (el-Me’âric 70/17) âyetinde bu anlamda kullanılmıştır. İsmâîl b. Ahmed el-Hîrî (v.431/1039) ise bu lafzın, altı anlamda kullanıldığını söylemiş ve ilk beş anlamı aktardıktan sonra altıncı bir anlam olarak da “De ki: 'Allah diye çağırın, Rahman diye çağırın, ne ile çağırırsanız; sonunda en güzel isimler O'nundur” (el-İsrâ 17/110) âyetinde “tesmiye/isim verme” anlamında kullanıldığını söylemiştir.¹

Dua lafzının, Kur’ân ve sözlükteki anlamlarını karşılaştırdığımızda aralarında herhangi bir fark bulmadık. Nitekim bu lafza Kur’ân’da verilen sekiz anlamdan hiçbiri, sözlük anlamından ayrı bir mana taşımamaktadır.

Ayrıca dua, içerdiği konu açısından üç türdür: Allah’a hamd u senâ yapılması, âhîret veya dünya ile ilgili bir şeylerin dilenmesi. Kur’ân’a göre Allah’ın övülmesi, O’na hamd edilmesi ve tesbih edilmesi vs. bir duadır. Nitekim Hz. Hz. Peygamberin pek çok duası da öyledir. Örneğin Hz. Hz. Peygamber, sıkıntı anında şöyle dua ederdi: “Azîm ve Halîm olan Allah’tan başka ilâh yoktur. Yüce Arş’ın rabbi olan Allah’tan başka ilâh yoktur. Yedi göğün, yerin ve yüce arş’ın rabbi olan Allah’tan başka ilâh yoktur.”²

Şu âyet de buna bir örnektir: “Oradaki duaları: 'Allah'ım, Sen ne yücesin'dir ve oradaki dirlik temennileri: 'Selam'dır; dualarının sonu da 'Gerçekten, hamd alemlerin Rabbi olan Allah'ındır.'” (Yûnus 10/10) Allah, bu âyette hem tesbihi hem de tahmidi bir dua saymıştır.³

1.2. Kur’ân’a Göre Dua’nın Önemi

Kur’ân, dua etmeye çok önem vermiş ve kibirlenerek dua etmekten kaçınan kimseleri sert bir dille uyarmıştır. O, cennet-cehennem ve hidâyet-dalâlet vs. gibi konularda kullandığı çift yönlü üslûbu dua konusunda da kullanmıştır. Buna göre hem dua etmeye teşvik etmiş hem de duadan geri duran kimseleri uyarıp tehdit etmiştir.

¹ Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. el-Cevzî, *Nuzhetu'l-A'yuni'n-Nevâzir fî 'İlmi'l-Vucûhi ve'n-Nazâir*, Tahk.: Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râdî, (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1984), 292-295; Ebû Abdullah Huseyn b. Muhammed ed-Dâmiğânî, *el-Vucûh ve'n-Nazâir li-Elfâzi Kitâbi'l-Lâhi'l-'Azîz*, Tahk.: Arabî Abdulhamîd Alî, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, bty.), 213-215; Mukâtil b. Suleymân el-Belhî, *el-Vucûhu ve'n-Nazâir fî'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Tahk.: Hâtim Sâlih ed-Dâmin, (Dubay: Merkezu Cum'a el-Mâcid, 2006), 115-116; Harun b. Mûsa el-Kâri', *el-Vucûhu ve'n-Nazâir fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Tahk.: Hâtim Sâlih ed-Dâmin, (Bağdâd: Silsiletu Hizâneti Dâru Soddâm, 1988), 313-315; Ebû Abdurrahmân İsmâîl b. Ahmed el-Hîrî, “Vucûhu'l-Kur'ân”, Tahk.: Fadlurrahmân Abdul'alîm el-Afgânî, (Yüksek Lisans Tezi, Ummu'l-Kura Üniversitesi, 1984), 228-230.

² Buhârî, “Tevhîd”, 7431; Müslim, “Zikir”, 2730; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 460; Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, 12: 158.

³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 14: 257.

Örneğin Allah, “Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm” (el-Bakara 2/186) âyetinde dua etmeye teşvik ederken; “Rabbiniz şöyle dedi: Bana dua edin, duânıza cevap vereyim. Bana kulluk etmeyi kibirlerine yediremeyenler aşağılanmış bir halde cehenneme gireceklerdir.” (el-Mu'min 40/60) âyetinde ise duadan yüz çevirenleri sert bir şekilde uyarmıştır.

Kur'ân, dua etmeyi bir ibâdet olarak saymış ve ondan yüz çevirenleri, kibirlenmek ile vasıflandırmıştır. Nitekim Allah Rasûlü de (s.a.s), “Duâ, ibâdetin ta kendisidir”¹ diyerek duayı, ibâdetin merkezine yerleştirmiştir. Zira dua, hem sözlü hem de fiilî olarak yapılan bir ibâdetdir. Buna göre kişinin, ellerini açıp Allah'a yalvarması da bir duadır; cenneti kazanmak ve cehennemden sakınmak için kıldığı namaz ve tuttuğu oruç da fiilen Allah'a yapılmış bir duadır. O halde bütün ibadetleri, dua kapsamında değerlendirmek mümkündür. Hatta ibâdetin, kimi zaman taklid ile meydana gelebilmesine karşın dua eyleminde taklid söz konusu olmadığından dua, ibâdetin özü sayılmıştır.²

Yine dua, Allah'ın lütfuna duyulan ihtiyacın pratik olarak ortaya konmasıdır. Kişi, gücünün sınırlı, ihtiyaçlarının ise sınırsız olduğunu bilir ve ihtiyaçlarını giderebilecek bir güce sahip olan Allah'a yönelir ve O'na yalvarır. Böylece kul, ubûdiyetin zilletini ve rubûbiyetin izzetini anlamış olur.³ Dolayısıyla duadan yüz çeviren kimse, kendisini mükemmel ve kimseye ihtiyaç duymayan bir konumda görmüş, Allah'a ihtiyaç duymadığını ve kibirlendiğini açıkça göstermiş olur. Aslında Allah'ın duaya teşvik etmesi O'nun bir lütfudur. Zira O, kullara muhtaç olmadığı halde yalnızca onların faydasına olan bir şeyi kendilerine emretmiştir. Bu konuya açıklık getiren ibret verici şöyle bir hadis bulunmaktadır: “Allah, kendisine dua etmeyen kimseye gazap eder.”⁴ Bir kimsenin, bütünüyle kendisine fayda veren bir şeyi terk etmesi akılsızca yapılan bir davranıştır. Nitekim Allah, kendisine dua etmeyen kimselerin, kendi katında bir değer ifâde etmeyeceğini bildirmiştir.⁵

¹ Ebû Dâvud, “Vitr”, 23; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30: 340; Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 3; İbn Mâce, “Duâ”, 1; İbn Hibbân, *Sahîhu İbni Hibbân*, 3: 172; Hâkim, *Mustedrek*, 1: 667. Hâkim, Elbânî ve Şu'ayb el-Arnaût, hadisin sahîh olduğunu söylemişlerdir.

² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*, Tahk.: Mecdî Beslûm, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 4: 461.

³ Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb Mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (byy.: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, bty.), 14: 286.

⁴ Buhârî, *el-Edebu'l-Mufred*, 658; Hâkim, *Mustedrek*, 1: 667; Tirmizî, “Ebvâbu'd-De'avât”, 3; Ebû Ya'la, *Musned*, 6655. Elbânî ve Huseyn Selîm Esed, hadisin hasen olduğunu söylemişlerdir.

⁵ Bkz. (el-Furkân 25/77).

Duanın öneminden olacaktır ki Allah, Hz. Peygamber'e imân eden kimselere dua etmesini emretmiştir: "... Onlara dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir. Allah hakkıyla işiten ve bilendir." (et-Tevbe 9/103).

Kur'ân, duaya çokça önem vermekten dolayı duanın kabul edilme şartları, dua eden kimsenin özellikleri ve dua âdâbından vs. da söz etmiştir. Şimdi genel olarak bu konuları inceleyelim.

1.3.Kur'ân'a Göre Dua'nın Âdâbı

İnsan nasıl, ne zaman, kime ve niçin dua edileceğini ve kimlerin duasının kabul edileceğini bilmez. Dolayısıyla dua etmek konusunda pek çok hata işler.¹ Öyle ki insan, ihtiyaçlarını karşılayacak bir yüce zât'ı ararken kimi durumlarda âciz kimselere veya nesnelere yönelerek Allah'a ortak koşmaya bile başlar.

Örneğin Mekke Müşrikleri, itikâdî konular dışında ibâdet konularında da Allah'a şirk koşmuşlardır. Onlar, işitmeyen ve hiçbir şeye güç yetirmeyen putlara ve sahte ilâhlara dua ederlerdi. Bu yaptıkları ise onlara bir fayda vermezdi. Zira bu putlar, ne kendilerine ne de başkalarına fayda verecek bir güce sahiplerdi. Onlar, rahatlık dönemlerinde putlara ibâdet ve dua ederlerdi; zor durumda kaldıklarında ise onların, kendilerine bir fayda vermeyeceklerini bildiklerinden dolayı yalnızca Allah'a dua ederlerdi. Bu durum ise onların nasıl bir çelişki içinde olduğunu gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla Allah, onların nasıl bir çelişki içinde olduğunu göstermek ve doğru yola iletmek için pek çok âyette bu konudan bahsetmiştir: "Gemiye bindikleri zaman dini Allah'a has kılarak O'na dua ederler. Onları kurtarıp karaya çıkardığı zaman ise bir de bakarsın ki, Allah'a ortak koşuyorlar." (el-'Ankebût 29/65). 'İkrime müşriklerin, gemiye binerken yanlarına putlarını aldıklarını, şiddetli bir fırtına çıkıp da tehlikeye düştüklerinde o putlarını denize attıklarını ve Allah'a yalvarmaya başladıklarını haber vermiştir.² Ayrıca Allah, kâfirlerin ettiği duaların, boşuna olduğunu haber vermiştir.³ Buna göre kâfirlerin duası, karşılığı olmayan bir çağrıdır. Onların duasına icâbet edilmez ve sahte ilahlara ettikleri dualar, onların daha çok sapıtmasına neden olur.

Bu bağlamda Kur'ân, Allah'a şirk koşmayı duanın kabul edilmesi açısından en büyük bir engel olarak görmektedir. Bir kimsenin duasının kabul edilmesi, ilk önce onun imânına bağlıdır. eş-Şûra sûresinin 26.

¹ Tosun, "Dua Öğretimi", 6; Hâlid b. Süleyman b. Alî er-Rib'î, *Min 'Acâibi'd-Du'â*, (Riyâd: Dâru'l-Kâsım, 2002), 12.

² Ebû Muhammed Muhyissunne Huseyn b. Mes'ûd el-Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzil*, Tahk: Muhammed Abdullah en-Nemr, Osmân Cum'a Dumayriyye ve Süleyman Muslim el-Harş, (Byy.: Dâru Taybe, 1997), 6: 255.

³ Bkz. (er-Ra'd 13/14).

âyetinde geçtiğine göre îmân edenler, şartlarına uygun bir şekilde dua ettiklerinde duaları mutlaka kabul edilir. en-Nesefî (v.710/1310), bahsi geçen âyeti “O’na dua ettiklerinde onlara icâbet eder ve hem istedikleri şeyleri hem de daha fazlasını onlara verir” şeklinde açıklamıştır.¹ Söz konusu âyetten açıkça anlaşıldığına göre Allah, sâlih kullarının dualarına çok cömert bir şekilde karşılık vermektedir.

Bir kimsenin, îmânı ve sâlih ameli arttıkça duasına karşılık verilme hızı/olasılığı da artar. Zira îmânın ve sâlih amelin artması, Allah katındaki derecenin yükselmesine ve O’na yakınlaşmaya sebep olur. Bu durumda sâlih bir kimsenin duası, günahkar veya asgari şartları yerine getiren bir müslümanın ettiği dualara göre makbul olmaya daha evladır.²

Allah, kudsi bir hadiste şöyle buyurmuştur: “Benim dostuma düşmanlık gösteren kimse, bana savaş açmıştır. Kulum, benim farz kıldığım şeyleri eda ederek bana yaklaştığı kadar başka bir şeyle bana yaklaşmamıştır. Kulum, nâfilelerle bana yaklaşmaya devam eder. Sonunda onu severim. Onu sevdiğimde onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum. Artık o, benimle işitir, benimle görür, benimle tutar ve benimle yürür. Eğer benden bir şey isterse, mutlaka onu ona veririm. Bana sığınırsa, mutlaka onu korurum...”³

Bu hadiste de ifâde edildiği gibi Allah Teâla, ibâdetlerle kendisine yakınlaşan ve böylece sevgisini kazanan kuluna, her zaman yardım edeceğini, onu koruyacağını ve onun duasına icâbet edeceğini belirtmiştir. Nitekim yüce Allah, farklı bir hadiste kulun, kendisine yakınlaştığı takdirde kendisinin, ona daha fazla yakınlaşacağını belirtmiştir.⁴ Bu ise bizim burada söylediklerimizi destekler mahiyettedir.

Kur'ân'da mücmel bırakılan yerlerin açıklanması veya âyetlerin değinmediği konuların belirtilmesi açısından Sünnet, açıklayıcı ve belirleyici bir konumdadır. Buna binâen Sünnet, duanın kabul edilmesi konusunda da farklı şartlara değinmiştir. Bu şartlardan bahsetmemiz yerinde olacaktır.

¹ Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, Tahk: Mervân Muhammed eş-Şî'âr, (Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 2005), 4: 156.

² Ancak bu ifâdemizden duanın kabul edilme hızının, sâlih olmanın bir göstergesi olduğu kastedilmemiştir. Ya da duanın kabul edilme hızının, sâlihlik derecesine bağlı olduğu ifâde edilmemiştir. Zira duaya kısa veya uzun bir süre sonra icâbet edilmesinin pek çok sebebi vardır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr Eyyûb b. Kayyimi'l-Cevziyye, *ed-Dâu ve'd-Devâ*, Tahk.: Muhammed Ecmel el-İslâhî, (Mekke: Dâru 'Âlemi'l-Fevâid, h.1429), 9-11.

³ Buhârî, “Rikâk”, 6502; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 43: 261; İbn Hibbân, *Sahîhu İbni Hibbân*, 2: 58; Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, 8: 206.

⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 7405; Müslim, “Zikir”, 2675; İbn Mâce, “Bâbu Fadli'l-İlm”, 3822; Tirmizî, “Ebvâbu'd-De'avât”, 148; İbn Hibbân, *Sahîhu İbni Hibbân*, 3: 93; Ahmed, *Musned*, 12: 385. Elbânî ve Şu'ayb el-Arnaût, hadisin sahîh olduğunu belirtmişlerdir.

Allah Rasûlü (s.a.s), duanın kabul edilmesi için dua eden kimsenin ümidini kaybetmemesini, haram olan bir şeyden faydalanmamasını, günah olan bir şey için dua etmemesini şart koşmuştur.¹ Bu konuda şu hadisleri örnek verebiliriz: “Sizden bir kimse, bir günah veya akrabalık bağıni koparmak için dua etmediği veya (duasının makbul olması için) acele etmediği sürece duasına icâbet edilir.” Sahâbeler, “Ey Allah’ın Rasûlü! Acele etmek ne demektir?” diye sorunca Hz. Peygamber, “Bir kimsenin, 'Dua ettim, dua ettim; ama duama icâbet edildiğini görmedim!' demesi, sonra da yorulup dua etmeyi terk etmesidir” buyurdu.²

Yine Hz. Hz. Peygamber, “Şüphesiz Allah temizdir, ancak temiz olanı kabul eder. Allah teâlâ peygamberlere emrettiği şeyi mü’minlere de emretti. Allah şöyle buyurdu: 'Ey îmân edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin, eğer yalnız Allah’a ibâdet ediyorsanız O’na şükredin.' (el-Bakara 2/172), 'Ey Hz. Peygamber! Temiz olan şeylerden yeyin; güzel işler yapın' (el-Mü’minûn, 23/51).” diye buyurduktan sonra uzun süre yolculuk yapan, saç başı dağınık, üstü başı toz toprak içinde ellerini göğes uzatmış: “Ya Rabbi, ya Rabbi!” diye dua eden ve yediği haram, giydiği haram ve gıdası haram olan bir kimseden bahsetti. Ardından, “Bunun duası nasıl kabul edilir?” buyurdu.³

Bahsi geçen iki hadis Allah Teâlâ’nın, kendisine isyan eden kullarının dualarına icâbet etmeyeceğini açıkça göstermektedir. Nitekim Allah, kullarının dualarına icâbet etmeyi, kulların O’nun davetine icâbet etmesine bağlamıştır. Bu durum ise dualara icâbet konusunda “karşılık, amelin türüne göredir” kaidesinin geçerli olduğunu göstermektedir. Buna göre Allah’ın davetine icâbet eden kimsenin duasına icâbet edilir, isyan eden kimsenin duasına ise icâbet edilmez.

Dua, Allah’tan dilenen bir istektir ve O’na yapılan bir hitaptır. Dolayısıyla bir kimse, O’ndan bir şey dilediği zaman kullandığı sözlere ve isteme üslûbuna dikkat etmelidir. Âdâbına uygun olarak yapılan bir dua ise geri çevrilmez. Nitekim Hz. Peygamber, Allah teâlâ’nın hayâ sahibi ve cömert olduğunu; bu yüzden O’na doğru ellerini kaldıran kulu, boş çevirmekten hayâ ettiğini bildirmiştir.⁴

¹ İbn Kayyimî'l-Cevziyye, *ed-Dâu ve'd-Devâ*, 15.

² Müslim, “Zikir”, 2735; İbn Hibbân, *Sahîhu İbni Hibbân*, 3: 257. Şu’ayb el-Arnaût, “İsnadı güçlüdür” demiştir.

³ Müslim, “Zekât”, 1015; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14: 89; Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur’ân”, 3; Dârimî, *Sunenu'd-Dârimî*, “Rikâk”, 2759. Huseyn Selîm Esed, hadisin sahîh olduğunu belirtmiştir.

⁴ Tirmizî, “De’avât”, 105; Hâkim, *Mustedrek*, 1: 718. Hâkim, “Hadis, Şeyhayn’ın şartlarına göre sahîhtir. Ama onlar, bu hadisi tahrir etmediler” demiştir. el-Elbânî de hadisin sahîh olduğunu söylemiştir.

Kur'ân, bu başlık altında söylediklerimizi destekler nitelikte nasıl ve hangi sözlerle dua edilmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Buna göre bir kimse, dua ederken Allah'ın huzurunda olduğunu bilmeli, O'na muhtaç olduğunu bütün benliğiyle hissetmeli, samimi ve ihlaslı bir şekilde O'na yönelmeli, O'nun rahmetini umarak ve azâbından sakınarak dua etmelidir.¹ Dua ederken Allah'ı övmeli, yüceltmeli ve O'nu, en güzel isimleriyle çağırmalıdır.² Dileğine uygun olan ismiyle O'ndan istediğini dilemelidir. Örneğin "Rızık" istediğinde "Rezzâk", "izzet" istediğinde "Azîz" ve yardım istediğinde "Mu'în" ismiyle O'ndan dilemelidir.³ Bu konularda Allah şöyle buyurdu: "En güzel isimler Allah'ındır. O'na o güzel isimleriyle dua edin..." (el-A'râf 7/180), "Rabbimize alçak gönüllüce ve için için dua edin. Çünkü O, haddi aşanları sevmez... Allah'a (azabından) korkarak ve (rahmetini) umarak dua edin. Şüphesiz, Allah'ın rahmeti iyilik edenlere çok yakındır." (el-A'râf 7/55-56)

Hz. Peygamber, Allah'ın buyruklarını yerine getirerek her zaman O'nun en güzel isimleriyle O'na dua ederdi. Hatta kimi zaman da yalnızca O'nun en güzel isimlerini sayarak ve ihtiyacını belirtmeyerek dua ederdi. Örneğin sıkıntı esnasında "Azîm ve Halîm olan Allah'tan başka ilâh yoktur. Yüce Arş'ın rabbi olan Allah'tan başka ilâh yoktur. Yedi göğün, yerin ve yüce arş'ın rabbi olan Allah'tan başka ilâh yoktur." diye dua ederdi.⁴ Dikkat edilirse Allah Rasûlü (s.a.s), bu duasında Allah'ın yüceliğine ve büyüklüğüne vurgu yapmıştır. Çünkü meydana gelen sıkıntı, ne kadar büyük bir seviyede olursa olsun Allah, o sıkıntıyı gidermeye kâdirdir. O'nun yalnızca bir sözü, sıkıntının kaldırılmasına yeterli gelir. Buna göre sıkıntı karşısında Allah teâla'nın bahsi geçen isim ve sıfatlarla anılması ve zîmnî bir şekilde O'ndan yardım dilenmesi uygun düşmüştür.

Kur'ân, îmân edenlere duânın âdâbını öğretmek amacıyla pek çok yerde Peygamberlerin ve sâlihlerin dualarına yer verdiği gibi kimi yerlerde de nasıl dua edilmesi gerektiğini bizzat kendisi doğrudan göstermiştir. Kur'ân'ın dua âdâbını öğrettiği sûrelerden biri ise Fâtiha sûresidir. Şimdi bahsi geçen sûreyi duâ âdâbı açısından inceleyelim.

2. Dua Âdâbı Açısından Fâtiha Sûresi

Fâtiha sûresi, pek çok isme sahiptir. Ona nispet edilen isimlerden bazıları da el-Kenz (hazine), dua ve el-Hamd'dir.⁵ Gerçekten bu sûre, islâm

¹ Rib'î, *Min 'Acâibi'd-Du'â*, 9.

² 'Adevî, *Fikhu'd-Du'â*, 27.

³ Rib'î, *Min 'Acâibi'd-Du'â*, 17.

⁴ Tahrici 12. dipnotta geçmiştir.

⁵ Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîrî'l-Câmi'i Beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min 'İlmi't-Tefsîr*, (Beyrût: Dâru İbni Kesîr, h.1414), 1: 18; Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Tahk.: Muhammed Abdurrahmân el-Mara'shî, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, h.1418), 13.

akîdesi ve tasavvuru, duygu ve tevcihler açısından pek çok genellemeleri içermektedir.¹ Fâtiha sûresi, Kur'ân'ın bir özeti sayılması hasebiyle bir hazine mesâbesindedir. Bu hazinenin içerdiği güzelliklerden biri de onu okuyan kimseye, dua âdâbını öğretmesidir.

Allah'a yapılan duâların nasıl yapılması gerektiğini bizzat Allah'ın kelâmından öğrenmek oldukça önem arz etmektedir. Zira O'na nasıl dua ve hitap edileceğini, nasıl övülüp yüceltileceğini bilmek, Hz. Peygamberin bile tam olarak bilmediği bir meseledir. Çünkü Allah mükemmeldir; insan ise hem eksik hem de âcizdir. Nitekim Hz. Hz. Peygamber'in şu sözü, bu konuya açıklık getirmektedir: "Allah'ım! Öfkenden rızana, cezalandırmandan bağışlamana sığınırım. Senden, sana sığınırım. Sana olan övgüleri sayamam. Sen kendini övdüğün gibisin."²

Allah, Fâtiha sûresine "Âlemlerin rabbi olan Allah'a hamd olsun" âyetiyle giriş yapmıştır.

Hamd, bir kimsenin zâtını, sıfatlarını ve fiillerini, sevgi ve ta'zîm ile övmektir. Bu açıdan hamd, şükürden farklıdır. Zira şükür, yalnızca nimet karşılığında yapılır. Hamd ise karşılıksız yapılabilir. Hamd, yapılış yeri olarak şükürden daha özel olmakla birlikte yapılış nedeni açısından daha geneldir. Şöyle ki; hamd, yalnızca dil ile yapılırken, şükür hem dil hem de organlarla yapılır. Hamd, hem nimet hem de başka sebeplerden dolayı yapılabilir. Şükür ise yalnızca nimet karşılığında yapılır. Bu durumda her şükür, bir hamddir. Ancak her hamd bir şükür değildir. Yine hamd, medh/övgüden ayrı bir anlama sahiptir. Şöyle ki; hamd, yalnızca güzel bir fiilden dolayı hak edilir. Medh ise hem fiil için hem de fiil olmaksızın yapılır. Örneğin Allah, yüce sıfat ve fiillere sahip olduğu için O'na hamd edilir. Başka bir kimse de bir fayda elde etmek veya zararı def etmek için zorba birini övebilir. Bu durumda da her hamd, bir medhtir. Ancak her medh, bir hamd değildir.³

¹ Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, (Kâhire: Dâru'ş-Şurûk, 2003), 1: 21.

² Hâkim, *Mustedrek*, 1: 352; Ebû Dâvud, "Salâh", 154; İbn Mâce, "Duâ", 3; Tirmizî, "De'avât", 76; Nesâî, "Tahâret", 123; İbn Hibbân, *Sahîhu İbni Hibbân*, 5: 258; Müslim, "Salâh", 486; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 40: 361; Mâlik b. Enes, *Muvatta*, "en-Nidâu li's-Salâh", 725. El-Elbânî ve Şu'ayb el-Arnaût, hadisin sahîh olduğunu belirtmişlerdir.

³ Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nuketü ve'l-Uyûn*, Tahk.: es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, bty.), 1: 53-54; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, Tahk.: Zuheyr eş-Şâvîş, (Beyrût: Dâru İbni Hazm, 2002), 33; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, (1/23); Muhammed b. Sâlih el-'Useymin, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (byy.: Dâru İbni'l-Cevzî, bty.), 1: 79; Ebu'l-Abbâs Semîn Ahmed b. Yûsuf el-Halebî, *ed-Durru'l-Masûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, Tahk.: Ahmed Muhammed el-Harrât, (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, bty.), 1: 36.

Hız. Peygamber'in, "Hamd, mîzânı doldurur"¹ ve "Duanın en faziletlisi, Allah'a hamd etmektir"² buyurduğu gibi hamd, çok faziletli bir iş olup bunu yalnızca Allah hak eder. O halde Allah'a hamd ederek duaya başlamak uygun olmaktadır.

Allah, hem kullarına nimetler vermekten hem de en yüce sıfatlara ve en mükemmel fiillere sahip olmaktan dolayı hamd edilmeyi hak eder. Dolayısıyla O'ndan bir şey talep etmeden önce O'na, hamd edilmelidir. Hatta nasıl hamd edileceğini kullara öğrettiği için de O'na hamd edilmelidir. Nitekim yukarıda aktardığımız hadiste de görüldüğü üzere bu konuda kul, Allah'ı tam anlamıyla hak ettiği şekilde övebilmekten âcizdir.³

Allah, kullara hamd etmeyi öğretirken diğer sıfatlarına da değinmiştir. Allah, âyetin devamında "Âlemlerin rabbi" diyerek kendinden bahsetmiştir. "Rab", yaratmak, mülkiyet ve tedbîr sıfatlarını kendisinde toplayan kimsedir.⁴ Buna göre Allah, var olan her şeyi mükemmel bir şekilde yarattı, yaratılmış olan her şeyin mülkiyeti O'nundur ve meydana gelen her şeyi idâre eden O'dur. O'nun izni olmadan hiçbir şey meydana gelmez. Bu ve diğer yüce sıfatlarından dolayı Allah, hamd edilmeyi hak etmektedir.

O, "Tanrı, evreni yarattı. Sonra da onunla ilgilenmedi" diyen Aristo'nun aksine âlemi yarattıktan sonra onu boş bırakmadı; bilakis o, her gün yeni bir iştedir.⁵ Nitekim Allah Teâla, gökleri, yeri, ikisi arasında olanları ve insanları boş yere yaratmadığını pek çok âyette açıklamıştır.⁶ Ayrıca insanın, Allah'a ibâdet etmek ve imtihan edilmek için yaratıldığından söz etmiştir.⁷ Dolayısıyla boş bir iş yapmak, akıllı ve mahluk olan bir kimse için bir kusur sayıldığı halde böyle bir işin, Allah'a nispet edilmesi bütünüyle dayanaksız ve aynı zamanda bir değer ifâde etmeyen bir söz/iddiadır. Allah, yaratılmış bir kimse hakkında bir kusur sayılan sıfata sahip olmaktan uzaktır. Aynı zamanda Allah Teâla, mahlûkât ile olan müşterek sıfatlarda sıfatlarının mükemmelliği açısından onlardan ayrılmaktadır. Başka bir ifadeyle Allah, gerçekten her şeye bütünüyle sahip olduğu ve hükmünü geçirdiği vs. için "Rab" ismini hak eder; ancak diğer yaratılmışlar, yalnızca geçici ve eksik olan bir şekilde "rab/sahip" ismini kullanabilirler.

¹ Müslim, "Tahâret", 223; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 37: 535; Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, 3: 284; Dârimî, *Sunenu'd-Dârimî*, "Tahâret", 679. Huseyn Selîm Esed, "Hadisin isnadı sahîhtir" demiştir.

² Hâkim, *Mustedrek*, 1: 676; İbn Hibbân, *Sahîhu İbni Hibbân*, 3: 126. Hâkim, "Hadisin isnadı sahîhtir. Ancak ikisi, bu hadisi tahrir etmedi" demiştir. Şu'ayb el-Arnaût, "Hadis hasendir" demiştir.

³ Muhammed Mutevellî eş-Şa'râvî, *el-Havâtir*, (byy.: Matâbi'u Ahbâri'l-Yevm, 1997), 1: 56.

⁴ 'Useymîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1: 79-80.

⁵ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 1: 23; Bkz. (er-Rahmân 55/29).

⁶ Bkz. (el-Enbiyâ 21/16), (Sâd 38/27), (el-Kiyâme 75/36).

⁷ Bkz. (ez-Zâriyât 51/56), (el-Mülk 67/2).

Allah, ikinci âyette “Rahmân ve Rahîm olan” diye buyurdu. Buna göre Allah, aynı zamanda “Rahmân” ve “Rahîm” olduğu için hamd edilmeyi hak etmektedir. “Rahmân”, genişlik ifâde eden ve mübâlağa kalıbı olan “فَعْلَان” vezninde gelmiştir. “Çok rahmet sahibi kimse” anlamındadır. “Rahîm” ise ilgili fiilin meydana gelmesini ifâde etmek üzere “فَعِيل” vezninde gelmiştir. Buna göre bu lafız, “dilediği kuluna rahmet eden kimse” anlamına gelmektedir. Bu durumda “Rahmân”, Allah’ın zâtının bir sıfatıdır; “Rahîm” ise O’nun fiilinde bulunan bir rahmettir.¹

Bu âyetin, Allah’ın âlemlerin rabbi olduğunu belirten âyetten sonra gelmesi çok anlam yüklüdür. Şöyle ki; Allah, yedi göğün, yedi yerin ve aralarındakilerin sahibi, idârecisi ve mülkiyetini elinde bulunduran kimse olmasına rağmen kullarına ve yarattıklarına karşı bir zâlim değildir. Bilakis bütün büyüklük ve yüceliğine, hiç kimseye ihtiyaç duymamasına rağmen onların rızıklarına kefil olarak, maslahatlarını gözeterek, dualarına icâbet ederek ve onlara hidâyet göndererek vs. onlara merhamet eder ve şefkat gösterir. Allah, rahmeti üzerine yazmıştır. O, dünyada rızık vermek ve ihtiyaçlarını karşılamak vs. açısından mü’min ve kâfir kulları arasında gözetmediği için Rahmân’dır; mü’min olan kullarına da özel bir rahmetle yöneldiği için “Rahîm”dir. Yalnızca bu anlatılanlar bile düşünüldüğünde O’nun hamd edilmeyi hakikaten hak ettiği anlaşılabilir olur. Şu naslar, az önce anlattıklarımızı destekler niteliktedir: “Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların Rabbi, Rahman olan...” (en-Nebe’ 78/37), “Yeryüzünde hiç bir canlı yoktur ki, rızıkı Allah’a ait olmasın...” (Hûd 11/6).

“Ey kullarım! Şüphesiz Ben, zulmetmeyi kendime haram kıldım. Sizin aranızda da onu haram kıldım. Bu yüzden birbirinize zulmetmeyin. Ey kullarım! Hidayete erdirdiğim başka hepiniz sapıklıktasınız. Benden hidayet isteyiniz ki sizi doğru yola ileteyim. Ey kullarım! Benim doyurduklarımdan başka hepiniz açsınız. Benden yiyecek isteyiniz ki sizi doyurayım. Ey kullarım! Benim giydirdiklerimden başka hepiniz çıplaksınız. Benden giydirmemi isteyiniz ki sizi giydireyim. Ey kullarım! Siz, gece gündüz günah işliyorsunuz, Ben ise bütün günahları bağışlarım. Bana tevbe edin ki günahlarınızı bağışlayayım. Ey kullarım! Bana zarar vermeye gücünüz yetmez ki zarar veresiniz. Bana bir fayda vermeye gücünüz yetmez ki fayda veresiniz. Ey kullarım! Sizden önce gelmiş olanlar ve sizden sonra gelecekler, bütün insanlar ve cinler, Allah’tan en çok korkan bir adamın kalbine sahip olsalar bu, Benim mülkümde hiçbir şey artırmaz. Ey kullarım! Sizden önce gelmiş olanlar ve sizden sonra gelecekler, bütün insanlar ve cinler, içinizdeki en günahkâr adamın kalbine sahip olsalar bu, Benim mülkümde hiçbir şey eksiltmez. Ey kullarım! Sizden önce gelmiş olanlar ve sizden sonra

¹ ‘Useymîn, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 1: 75; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, 32.

gelecekler, bütün insanlar ve cinler, bir yerde toplanıp Benden dilekte bulunsalar, Ben de herkesin dileğini yerine getirsem bu, Benim mülkümnden, ancak denize daldırılan iğnenin denizden eksilttiği su kadar eksildir. Ey kullarım! İşte bunlar, sizin amelleriniz. Ben, sizin için onları kaydedip saklar, son hiç eksiksiz olarak karşılığını size veririm. Öyleyse iyiliğe kavuşanlar Allah'a şükretsiner. İyilikten başka bir karşılık bulanlar da kendilerinden başka kimseyi suçlamasınlar.”¹

Bu konuda İbn Teymiyye (v.728/1328) şöyle demiştir: “Yine Allah, kendi nefsi üzerine yazdığı şey sebebiyle hamd ve övgüyü hak eder. O, terk edildiği takdirde bir noksanlık doğuracak olan böyle bir fiili terk etmekten uzaktır. Kendine haram kıldığı şey sebebiyle de o şeyi terk etmesinden dolayı hamd ve övgüyü hak eder. O, var olması takdirde bir noksanlık meydana getirecek böyle bir fiilden uzaktır”²

Bu hadiste Allah, kulların, bütün ihtiyaçları için O'na muhtaç olmalarına rağmen kendisinin, onlara hiçbir şeyde muhtaç olmadığını, mülkiyetinin ve zenginliğinin sonsuz olduğunu belirtmiştir. Bütün bunlara rağmen Allah, kullarına merhamet etmektedir.

Ardından Allah, “Dîn gününün sahibidir” buyurarak, Kur'ân'ın bütününde kullandığı ikili anlatımı kullanmıştır. Bir önceki âyette rahmetinden söz ederken; bu âyette ise kulların, âhirette hesaba çekileceklerinden bahsetmiştir. Şu âyetler de buna benzer içeriktedir: “Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların Rabbi Rahman olan (Allah); O'na hitap etmeye güç yetiremezler.” (en-Nebe 78/37), “Bilin ki, Allah gerçekten cezası pek şiddetli olandır. Ve Allah bağışlayandır, esirgeyendir.” (el-Mâide 5/98).

Buna göre Allah, hem dünya hem de âhiretin sahibidir. Dünya hayatında her şey O'nun hâkimiyeti altında olmasına rağmen kullara merhamet etmiş olması, onların âhirette hesaba çekilmeyecekleri anlamına gelmez. Bilakis O'nun, bütün günahlarına ve isyanlarına rağmen dünyada onlara merhamet etmesi, onların âhirette adâletli bir şekilde hesaba çekileceklerini gösterir. Allah, kulların zulme uğramaları için dünyada iken onlara Peygamberler göndermiş, kitaplar indirmiş ve âhiretin varlığını çeşitli yollarla haber vermiştir. Kendileri bir tebliğci göndermeden hiçbir kavme azâp etmemiştir. İnsanların hidâyete ermesi için hidâyeti onların gözleri önüne sermiştir. Hidâyete tabi olup da hidâyete üzere ölenlerin

¹ İbn Hibbân, *Sahîhu İbni Hibbân*, 2: 385; Müslim, “Birr ve's-Sıla”, 2577. Şu'ayb el-Arnaût, “Muslim'in şartı üzere sahihtir” demiştir.

² Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdulhâlîm b. Teymiyye el-Harrânî, *el-Fetâva'l-Kubra*, Tahk.: Muhammed Abdulkâdir 'Atâ ve Mustafa Abdulkâdir 'Atâ, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 1: 86.

işledikleri amellerden kat kat fazla nimetlere sahip olacağını, işledikleri bir amele karşılık, on sevap elde edeceklerini haber vermiş; hidâyeti reddedip de inkar üzere ölenlerin, cehenneme girecekleri ve işledikleri kötülüklerin misliyle cezalandırılacakları konusunda onları uyarmıştır. Bu şekilde dünya ve âhirette kullarına karşı tastamam bir adâlet uygulamıştır. Onlara zulmetmemiş, bilakis fazlından daha çok vermiştir. Hesap anında kendi nefislerinden şahitler getirmesi, amel defterlerini ortaya koyması, işledikleri amelleri bizzat görmesi ve dolaylı olarak melekler vs. aracılığıyla kayıt altına alması, onların kalplerindeki niyetlerine ve asıl amaçlarına muttali olması vs. gibi uygulamalar, O'nun benzersiz adâletini ortaya koymaktadır. Bu açıdan Allah, kendisine hamd edilmeyi hak eder: "O, Allah'tır, kendisinden başka ilah yoktur. İlkte de, sonda da hamd O'nundur. Hüküm O'nundur ve O'na döndürüleceksiniz." (el-Kasas 28/70).

Buna göre insan, dua ederken hem Allah'ın rahmetini hem de Allah tarafından âhirette hesaba çekileceğini göz önünde bulundurarak dua etmelidir. Başka bir deyişle insan, Allah'a dua ettiği sırada korku ve ümit arasında orta bir vaziyete sahip olmalıdır. Allah'ın merhamet sahibi olduğuna inanarak duasına icâbet edileceğini ümit etmeli; işlediği günahlardan veya samimi olmayan bir şekilde dua etmekten dolayı duasının reddedilmesinden korkmalıdır. Nitekim ümit-korku ikilemi, Kur'ân'da üzerinde durulan konulardan biridir. Örneğin yüce Allah, mü'minlerin vasıflarından söz ederken şöyle buyurmuştur: "Onlar, korkarak ve ümit ederek Rablerine ibadet etmek için yataklarından kalkarlar. Kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden de Allah için harcarlar." (es-Secde 32/16).

Allah, "Dîn günü"nü ne olduğunu bu âyette mucmel bıraksa da İnfitâr sûresinde bugünün hangi gün olduğunu açıklamıştır: "Din gününü sana bildiren şey nedir? Ve yine din gününü sana bildiren şey nedir? Hiçbir nefsin bir başka nefse herhangi bir şeye güç yetiremeyeceği gündür; o gün emir yalnızca Allah'ındır!" (el-İnfitâr 82/17-19).

Bu bağlamda Allah, bu üç âyette kanaatimizce şöyle demiş gibidir: "Ey İnsanoğlu! Ben, seni yarattım ve dünyaya gönderdim. Sana hiçbir şekilde ihtiyacım olmamasına rağmen seni rızıklandırarak, hidâyete ermen için sana Peygamberler göndererek, kitaplar indirerek ve kevnî âyetleri göstererek merhamet ettim. Bu konuda mü'min ile kâfir arasında bir ayırım gözetmedim. Çünkü Ben, Rahmân'ım. Bu açıdan rahmetim, herkesi kapsamaktadır. Her şeyi elimde bulundurup her şeye hâkim olmama, her şeyin sahibi olmama ve hiçbir şeyin benden izinsiz bir şekilde meydana gelememesine rağmen yine de sana zulmetmedim.

Ancak şunu bilmelisin ki; dünyada sana merhamet etmiş olmam, işlediğin amellerde serbest olduğun ve gönderdiğim hidâyetten dolayı

sorguya çekilmeyeceğin anlamına gelmez. Bilakis sana hidâyeti göndererek merhamet ettim. Ama âhirette yalnızca bana îmân edenlere ve gönderdiğim hidâyete tâbi olanlara merhamet edeceğim. Çünkü Ben, Rahîm'im. O gün yalnızca benim sözüm geçerlidir. Ben de âdil olan sözden başkasını söylemem. Dolayısıyla bol merhametim ve tam adâletim sebebiyle hamd yalnızca Bana'dır. O halde bana hamd et!"

Dîn gününde hiçbir nefis, diğer bir nefse yardım edemeyecektir. Allah'a ortak koşulan putlar ve diğer sahte ilâhlar ise ortadan kaybolacaktır. O gün hüküm, yalnızca o günün sahibi olan Allah'ındır. O halde o gün, göz önünde bulundurulmalı ve Allah'ın, dünyadaki merhametine kanıp da dua terk edilmemelidir.

Allah, Fâtiha sûresinin ilk üç âyetinde kulların, kendisine nasıl hamd edeceklerini dolaylı bir şekilde göstermiş ve emretmiştir.¹

Ebû Bekir el-Cezâirî (v.2014) şöyle demiştir: "Bu üç âyette şu hidâyetler vardır:

1- Allah Teâla, Hamdi sever. Bu yüzden kendine nefesine hamd etti ve kullarına bunu emretti.

2- Medh/övgü, gerektirici bir sebepten dolayı yapılır. Aksi takdirde bâtil ve yalan bir övgü olur. Allah Teâla ise kendi kendine hamd ettikten sonra bu hamdin sebebini açıkladı. Buna göre O, âlemlerin rabbi, rahmân, râhim ve dîn gününün sahibi olduğu için hamdi hak etmiştir."²

Allah'ın, ilk üç âyette sıraladığı sıfatları sebebiyle kendisine hamd etmesi, kullarına, kendisine bu şekilde hamd edilmesini emretmesini de dolaylı bir şekilde içinde barındırmaktadır. Allah, "Bana bu şekilde hamd edin!" buyurmuş gibidir.³

Bir sonraki âyette Allah, "Ancak Sana ibâdet eder ve yalnızca Senden yardım dileriz" buyurmuştur.

"İbâdet", sözlükte boyun eğmek anlamına gelir. İstilahta ise "sevgi, boyun eğme ve korkuyu bir araya getiren amel" anlamındadır. Allah, mef'ûl görevinde olan "İyyâke/Sana-Senden" lafzını, öneminden ve vurgulamadan dolayı takdim etmiştir. Buna göre âyet, hasr ifâde eder. Bu durum ise itaatın mükemmelliğini göstermektedir. Dinin bütünü, bu iki anlam etrafında dönmektedir. Selef'ten bazı kimseler şöyle demiştir: "Fâtiha, Kur'ân'ın

¹ Muhammed el-Emîn b. Muhammed eş-Şinkitî, *Edvâu'l-Beyân fî İdâhi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995), 1: 5.

² Ebû Bekir Câbir b. Mûsa el-Cezâirî, *Eyseru't-Tefâsîr li-Kelâmi'l-'Aliyyi'l-Kebîr*, (Medîne: Mektebetu'l-'Ulûmi ve'l-Hikem, 2003), 1: 14.

³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, Tahk.: Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 2000), 1: 139.

sırrıdır. Onun sırrı ise 'Ancak Sana ibâdet eder ve yalnızca Senden yardım dileriz' âyetidir." Birinci söz ile şirkten teberrî edilirken, ikinci sözde her güç ve kuvvetin Allah'a âit olduğuna işâret edilmiştir.¹ İbâdetin, isti'âne/yardım dileme'den önce zikredilmesi ise ihtiyacın karşılanması için bir vesile olması hasebiyledir. Yine yardım dilemenin ibâdetten sonra zikredilmesi, ibâdeti eda etmeyi kolaylaştırmanın Allah olduğunu ortaya koymaktadır.²

Allah, bu âyet ile pek çok konuya değinmiştir. İlk üç âyette Allah, rubûbiyyetinden bahsetmiş ve sıfatlarını anlatmıştır. Bu rubûbiyyetinin ve sıfatlarının bir gereği olarak da ibâdetlerin, yalnızca O'na yapılmasının gerekliliğine vurgu yapmıştır. Bu metodu, pek çok âyette kullanmıştır. Örnek olarak şu âyetleri verebiliriz:

"Gökleri ve yeri bir örnek edinmeksizin yaratandır. O'nun nasıl bir çocuğu olabilir? O'nun bir eşi (zevcesi) yoktur. O, her şeyi yaratmıştır. O, her şeyi bilendir. İşte Rabbiniz olan Allah budur. O'ndan başka ilah yoktur. Her şeyin yaratıcısıdır, öyleyse O'na kulluk edin. O, her şeyin üstünde bir vekildir." (El-En'âm 6/101-102)

"Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da işleri yerli yerince idare ederek arşa istiva eden Allah'dır. Onun izni olmadan hiç kimse şefaatchi olamaz. İşte O Rabbiniz Allah'tır. O halde O'na kulluk edin. Hâla düşünmüyor musunuz?!" (Yûnus 10/3)

Allah, her şeyin yaratıcısı, tek olan idârecisi, her şeyi gören-duyan-bilen, ihtiyaçları karşılayan, bütün mülkiyeti elinde bulunduran, her şeye güç yetiren vs. zât olduğu, yüce ve mükemmel sıfatlara hakkıyla sahip olduğu için ibâdetin de yalnızca O'na yapılması gerekir. Zira dünya ve âhiret de O'nundur.

Ayrıca ibâdetleri-emirleri yerine getirmek, yasaklananlardan kaçınmak, fayda elde edip zarardan kurtulmak ve herhangi bir işi yapabilmek için O'ndan yardım dilenmelidir. Zira güç ve kuvvet, ancak O'nundur ve O'nun iledir. O, izin ve güç vermediği sürece hiçbir iş yerine gelemez.

Bu açıdan baktığımızda Tevhîd'de adâleti, şirk'te ise zulmü görürüz. Şöyle ki; bir kimse, sadece tek olan bir ilâh'a ibâdet ederek hem Allah'a hakkını vermiş olmaktadır hem de diğer -hatta kendisinden daha güçsüz olan- sahte ilahlara ibâdet etme zulmünden kendini kurtarmış olmaktadır.

¹ Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Tahk.: Sâmi b. Muhammed Selâme, (Riyâd: Dâru Taybe, 1999), 1: 134-135.

² Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Masûn*, 1: 61; Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. 'Arefe, *Tefsîru İbni 'Arefe el-Mâlikî*, Tahk.: Hasan el-Menâî, (Tunus: Merkezi'l-Buhûs, 1986), 1: 100; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 1: 35; Muhammed Seyyid Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kâhire: Dâru Nahda, 1997-1998), 1: 22.

Şirk koştuğunda ise hem Allah'a karşı haksızlık yapmış olur, hem kendini sebepsiz ve haksız yere sahte ilâhların boyunduruğu altına geçirmiş olur.

Allah, ilk üç âyette ğâibe hitap ederken, bu âyette muvâcehe hitâbına dönmüştür. Bu değişiklik ise yerinde yapılmış uygun bir uygulamadır. Çünkü kul, Allah'ın ilk üç âyette gösterdiği şekilde Allah'a hamd u senâ ettikten sonra O'na yakınlaşmış ve huzuruna durmuş gibi olmaktadır. Bu yüzden doğrudan O'na hitap etmesi yerinde olur. Allah, bu şekilde kullarına, kendisine nasıl duâ edilmesi gerektiğini göstermiş olmaktadır.¹ Buna göre Allah, "Bana hamd edin, beni övün ve yüceltin. Bana ibâdetle ve yardım dileme de şirk koşmayın." diye buyurmuş olmaktadır.

Bu anlam, hadisler tarafından da desteklenmektedir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), bir kimsenin namaz kılarken kendisine salavât getirmeksizin doğrudan dua etmeye başladığını görünce "Bu kimse acele etmiştir!" buyurdu. Sonra da adamı yanında çağırdı ve ona veya başkasına şöyle dedi: "Sizden biriniz namaz kıldığında ilk önce Allah'a hamd u senâ etsin. Sonra da Hz. Peygambere (s.a.s) salavât getirsin. Ardından dilediği şekilde dua etsin."²

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber (s.a.s), Allah'a hamd etmeye ek olarak kendisine salavât getirilmesini de emretmiştir. O halde Allah'tan bir şey istenirken ilk önce O'na hamd edilmeli, övülmeli ve yüceltilmelidir. Sonra Hz. Peygambere (s.a.s) salavât getirilmeli. Ardından da istenilen dua edilmelidir.

Bununla birlikte dua eden kimse, duasına icâbet edilmesi için yalnızca Allah'a ibâdet etmeli ve yalnızca O'ndan yardım dilemelidir. Nitekim Allah, "Bana dua ettiği zaman dua edenin duasına cevap veririm. Öyleyse, onlar da Benim çağırma cevap versinler ve bana iman etsinler." (el-Bakara 2/186) diye buyurarak duâlara icâbet etmeyi, kendi dâvetine icâbet edilmesine bağlamıştır.

Yine Sahâbenin başından geçen şu olay da söylediklerimizi desteklemektedir:

Allah Rasûlü'nün (s.a.s) hizmetkârı ve Suffe ehli'nden olan Ebû Firâs Rebîa b. Ka'b el-Eslemî şöyle dedi:

Allah Rasûlü (s.a.s) ile birlikte gecelerdim. Abdest suyunu ve öteki ihtiyaçlarını ona getirirdim. Buna karşılık bir keresinde bana, "Dile (benden ne dilerse)" buyurdu. Ben, "Cennette seninle beraber olmayı isterim!" dedim. Hz. Peygamber (s.a.s), "Başka bir şey istemez misin?" buyurdu. Ben,

¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 1: 135.

² Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, 1: 272; Tirmizî, "De'avât", 65; Nesâî, "Sehv", 48. Elbânî, hadisin sahîh olduğuna hükmetmiştir.

“Benim dileğim bundan ibarettir!” dedim. Bunun üzerine O da “Öyleyse çok namaz kılıp secde ederek, kendin için bana yardımcı ol!” buyurdu.¹

Bu hadiste de görüldüğü üzere Hz. Peygamber (s.a.s), sahâbenin ettiği duânın kabul edilmesi için ondan, ibâdetini çoğaltmasını istemiştir. Zira önceden belirttiğimiz gibi Allah’ın, kulun duâsına icâbet etme hızı, kulun O’na ibâdetlerle yaklaşmasının hızına bağlıdır.

Allah, dua âdâbını öğrettiği gibi neler için duâ edilmesi gerektiğini açıklamıştır. Buna örnek olarak da öneminden dolayı sonraki âyetlerde şöyle buyurdu: “Bizi, dosdoğru yola; nimet verdiğin kimselerin yoluna ilet! Gazap olunanların ve sapık yolda olanların yoluna değil!”

Hz. Peygamber (s.a.s), her türlü ihtiyacın Allah’tan istenmesini emretmiştir. Hatta şöyle buyurmuştur: “Sizden herkes, ihtiyaçlarının tamamını Rabbinden istesin, hatta kopan ayakkabı bağına varıncaya kadar istesin!”² Buna göre kul, küçük-büyük bütün ihtiyaçlarını Allah’tan istemelidir.

Ancak Allah, dua ederken en büyük faydaları sağlayacak ve en büyük zararlardan koruyacak bir duâyı kullarına öğretmek istemiştir. Hiç şüphe yok ki kul, dosdoğru yol üzere olup da Allah’tan gelen hidâyete tabi olduğu takdirde hem dünyada hem de âhirette kurtuluşa erecektir. Bu yola karşı çıkması veya bu yoldan sapması durumunda ise hem dünyada hem de âhirette kaybedenlerden olur.

Bu konuda Allah, “Allah dedi ki: Kiminiz kiminize düşman olarak, hepiniz oradan inin. Artık size benden bir yol gösterici gelecektir; kim benim hidayetime uyarırsa artık o şaşırıp sapmaz ve mutsuz olmaz. Kim de benim zikrimden yüz çevirirse, artık onun için sıkıntılı bir geçim vardır ve biz onu kıyamet günü kör olarak haşredeceğiz.” (Taha 20/123-124) buyurdu.

Allah, dosdoğru yol/Sırât-ı Mustakîm karşısında insanların takındığı üç tavidan bahsetmiştir. İnsanların bir kısmı, Allah’ın nimetlerine mazhar olarak dosdoğru yolu bulmuş ve onda sebât etmiştir. Bu ise Allah’ın, onlar üzerindeki bir nimetidir. Bu yüzden Allah, bu nimetin kendisinden istenilmesine vurgu yapmıştır. Buna göre âyette geçen dosdoğru yola hidâyet olmak hidâyetin iki türünü de kapsamaktadır. Başka bir ifadeyle; Allah kulların, hem irşâd/doğru yolu göstermek anlamındaki hem de nasip

¹ Taberânî, *Mu’cemu’l-Kebîr*, 5: 56; Ebû Dâvud, “Tetavvu’”, 23; Nesâî, “Tatbîk”, 78; Müslim, “Salâh”, 489; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 27: 117. Elbânî, “Hadîs sahîhtir” demiştir.

² İbn Hibbân, *Sahîhu İbni Hibbân*, 3: 148. Elbânî, hadisin zayıf olduğunu söylemiştir. Muhammed Nâsiruddîn b. Hacı Nûh b. Necâtî el-Elbânî, *Silsiletu’l-Ehâdîsi’l-Da’îfeti ve’l-Mevdû’ati ve Eseruha’s-Seyyî fi’l-Umme*, (Riyâd: Dâru’l-Me’ârif, 1992), 3: 537. Hadisin anlamı ise doğrudur.

etmek anlamındaki hidâyeti kendisinden dilemelerini dolaylı bir şekilde emretmiştir.

İnsanların bir kısmı da Allah'ın gönderdiği hidâyete karşı çıkmış ve onu bilmelerine rağmen inat ve kibir vs. gibi sebeplerden dolayı ondan yüz çevirmiştir. Bu kimselerin önde gelenleri ise Yahûdîlerdir.

Diğer kısım ise Allah'ın gönderdiği hidâyeti bilmediği için dosdoğru yoldan sapmıştır. Bu kimselerin öncüleri ise Hristiyanlardır.¹ Bu sebeple Hz. Peygamber (s.a.s), “gazap olunanların, Yahûdîler” ve “sapıkların, Hristiyanlar” olduklarını söylemiş ve müfessirler de bu konuda icmâ etmiştir.

Ayrıca Allah, ilk âyette “dosdoğru yol” ifâdesini mucmel bıraktıktan sonra bir sonraki âyette bunu açıklamıştır. İcmâl'den sonra gelen tafsîl ise dikkatleri çekmek ve merak uyandırmak açısından etkili bir kullanımdır.² Başka bir âyette de kendilerine nimet verilenleri, daha açık bir şekilde tanıtarak şöyle buyurmuştur: “Kim Allah'a ve Resul'e itaat ederse, işte onlar Allah'ın kendilerine nimet verdiği Peygamberler, sıddıklar, şehidler ve salihlerle beraberdir. Ne iyi arkadaşlardır onlar!” (en-Nisâ, 4/69).

Yine Allah, yalnızca dosdoğru yolun istenmesini değil; dosdoğru yolu dilemenin daha çok vurgulu yapılmasını amaçladığı için onun dışındaki diğer yollardan kendisine sığınılmasını dolaylı olarak emretmiş olmaktadır. Zira bir kimsenin, bir şeyi dilemesi ve ona aykırı diğer şeylerden sakınması; onun bu konudaki ciddiyetini, özenini ve isteğini ortaya koyar.

Şu hadiste geçen sözler, bu kullanımı desteklemektedir: “Üç haslet vardır; bunlar kimde bulunursa o kişi, imanın tadını tadar: Allah ve Rasûlü'nü, bu ikisinden başka her şeyden fazla sevmek. Sevdiğini Allah için sevmek. (Allah kendisini küfürden kurtardıktan sonra) küfre dönmeyi ateşe atılmak gibi çirkin ve tehlikeli görmek.”³

Hidâyeti dilemek, kişiyi îmâna erdirir. Bununla birlikte küfürden korkmak da hidâyete itici bir güç konumundadır.

Allah, bu âyetlerde kulların, sadece kendilerine değil; diğer kardeşlerine de dua etmelerine teşvik etmiştir.⁴ Zira âyet, tekil kipiyle değil, çoğul kipiyle gelmiştir. Bu ise kulun, topluma karşı takınması gereken tavır ve görevleri anlayıp yaşamasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca âyet, zimnen kulun, kalabalık bir mü'min çevre içinde yaşamasının, tek başına kalmasından daha hayırlı ve küfre düşme tehdidinden daha uzak olduğuna

¹ 'Useymîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1: 89-90.

² 'Useymîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1: 89.

³ Buhârî, “Îmân”, 21; Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, 8: 262; Nesâî, “Eşribe”, 59. Elbânî, hadisin sahîh olduğunu söylemiştir.

⁴ Cezâirî, *Eyseru't-Tefâsîr*, 1: 15.

işâret etmektedir. Nitekim Sünnet de bu konuya önem vermiş ve bunun üzerinde durmuştur.

Örneğin bir hadiste şöyle geçmektedir: “İnsanların arasına karışarak eziyetlere tahammül eden müminler, insanların arasına karışmayan ve eziyetlerine sebat göstermeyen müminlerden daha üstündür.”¹

Başka bir hadiste de Allah Rasûlü (s.a.s), Müslümanların birlik ve beraberliğinin arz ettiği önemden bahsederek şöyle buyurmuştur: “Mü'minler birbirlerini sevmekte, birbirlerine acımakta ve birbirlerini korumakta bir vücuda benzerler. Vücudun bir uzvu hasta olduğu zaman, diğer uzuvlar da bu sebeple uykusuzluğa ve ateşli hastalığa tutulurlar.”²

Fâtiha sûresinin, hem duâ âdâbını hem de en geniş, en önemli ve en mükemmel duâları kapsadığının ve öğrettiğinin başka bir dayanak ve göstergesi de sûrenin sonunda “âmîn” demenin Sünnet kılınmış olmasıdır. Böylece bir Müslüman, günlük farz namazlarında onlarca defa Allah'a, âdâbına uygun bir şekilde ve en mükemmel sözlerle duâ etmektedir.

Duâ, Allah'ın huzurunda doğrudan O'na hitap ederek O'ndan bir şeyin dilenmesidir. Daha doğrusu aslında Kur'ân, bütünüyle Allah'ın, kullara yönelik olan bir hitâbdır. Sahâbeler, Allah'ın kendilerine hitap ettiğinin farkında olduklarından kendileri de bazı âyetlerde O'na cevap verirdi. Örneğin azâp âyetleri okuduklarında O'ndan Allah'a sığınarlardı, rahmet âyeti okuduklarında O'ndan onu dilerlerdi ve dilek/duâ âyetlerini okuduklarında O'na yalvarırlardı. Konunun daha iyi anlaşılması için şu örneği verebiliriz:

Allah Rasûlü (s.a.s) ve Sahâbe, “(Öyleyse Allah,) Ölülerini diriltmeye güç yetiren değil midir?” (el-Kıyâme 75/40) âyetini okuduklarında “Allah'ım, Seni eksikliklerden tenzih ederiz! Sen elbette öylesin” diye ona karşılık verirlerdi.³

Fâtiha sûresinde ise durum değişmektedir. Hitâb'a ilk önce kullar başlamakta, yanıtı ise Allah vermektedir. Zira bu âyetler, duâ makamındadır. Söz konusu bir duâ/dilek olduğunda ise ilk hitâp, o dilekte bulunan kimseye âit olur. Buna göre kişi, dileğini söyler; karşı taraf da ona yanıt verir. Bu bağlamda Allah Rasûlü'nün (s.a.s) anlattığı şu hadis, hem söylediklerimizi desteklemekte hem de Kur'ân'ın Allah'ın kullara yönelik olan bir hitâbı olduğu konusuna açıklık getirmektedir:

¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9: 64. Şuayb el-Arnaût, hadisin sahîh olduğunu belirtmiştir.

² Müslim, “Birr ve's-Sıla”, 2586; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30: 330. El-Elbânî ve Şu'ayb el-Arnaût, “Muslim'in şartı üzere sahihtir” demişlerdir.

³ Hâkim, *Mustedrek*, 2: 554; Ebû Dâvud, “Salâh”, 155. Hâkim, Zehebî ve Elbânî, hadisin sahîh olduğuna hükmetmişlerdir.

Allah Rasûlü (s.a.s) yüce Allah'ın, “Namazı, kendimle kulum arasında ikiye böldüm. Yarısı benimdir, yarısı da kulumundur. Kuluma da dilediği vardır.” dediğini aktardıktan sonra sözlerine şöyle devam etmiştir: “Kul, 'Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamd olsun' deyince Allah, 'Kulum bana hamd etti' der. Kul, 'Rahman ve Rahîm' dediğinde Allah, 'kulum beni övdü' der. Kul, 'Din gününün sahibi' dediğinde Allah, 'Kulum beni yüceltti' der. Kul, 'Ancak Sana ibadet eder ve yalnızca Sen'den yardım dileriz' dediğinde Allah, 'Bu âyet, benimle kulum arasındadır. Kuluma da dilediği vardır' der. Kul, 'Bizi doğru yola; nimet verdiklerinin yoluna ilet! Gazab olunmuşların ve sapıkların yoluna değil' dediğinde Allah, 'Bunlar kulumundur. Kuluma da dilediği vardır' der.”¹

Bu durumda Fâtiha sûresinin ilk üç âyeti Allah'ın; son üç âyeti de kulumdur. Ortadaki âyet olan “Ancak Sana ibadet eder ve yalnızca Sen'den yardım dileriz” buyruğu ise Allah ile kul arasındadır. Nitekim Allah, bu âyet hakkında “Bu âyet, benimle kulum arasındadır. Kuluma da dilediği vardır” buyurdu. Dolayısıyla bahsi geçen âyetin ilk bölümü Allah'a; ikinci bölümü de kula âit olmaktadır.²

Sonuçta Fâtiha suresi, Ümmü'l-Kitâp/Ümmü'l-Kur'ân olması hasebiyle Kur'ân'ın temel konularını içermektedir. Kur'ân'ın temel konularından biri de duadır. Dolayısıyla Fâtiha sûresi, Kur'ân'ın duaya ve dua âdâbına verdiği önemi göstermesi açısından önem arz eden örnek bir sûredir.

Sonuç

Îmân sahibi bir kimsenin ettiği dua, er ya da geç kabul edilir. Mü'min kimsenin sahip olduğu îmân seviyesi ile işlediği sâlih amellerin çokluğu, şartlarına uygun olarak ettiği duasına icâbet edilme olasılığını artırır. Dolayısıyla duanın kabul edilmesi için bazı şartlar aranır. Buna göre kul, duasına icâbet edileceğinden ümidini kaybetmemeli, haram olan bir şeyden hiçbir yolla faydalanmamalı, günah olan bir şey için dua etmemelidir. Ayrıca Allah'ın, kulun duasına icâbet etmesi için kulun, Allah'ın davetine icâbet etmesi gerekir. Bu şartlar, duadan önce bulunur ve dua için bir tür hazırlık sayılır.

¹ Ebû Dâvud, “Salâh”, 138; İbn Mâce, “Edep”, 52; Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 2; Nesâî, “İftitâh”, 23; İbn Hibbân, *Sahîhu İbni Hibbân*, 3: 54; Müslim, “Salâh”, 395; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12: 239; Mâlik, a.e., (278). Elbânî ve Şu'ayb el-Arnaût, hadisin sahîh olduğunu belirtmişlerdir.

² 'Useymîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1: 78; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, Tahk.: Enver el-Bâz ve 'Âmir el-Cezzâr, (İskenderiyye: Dâru'l-Vefâ, 2005), 14: 8.

Kul, dua ettiği esnada ise kullandığı sözlere, isteme üslûbuna dikkat etmelidir. Buna göre kul, dua ederken Allah'ın huzurunda olduğunu bilmeli, O'na muhtaç olduğunu bütün benliğiyle hissetmeli, samimi ve ihlaslı bir şekilde O'na yönelmeli, O'nun rahmetini ümit edip azâbından sakınmalıdır. Duasının başında rabbini övmeli, yüceltmeli ve O'nu, en güzel isimleriyle ve yüce sıfatlarıyla çağırmalıdır. Dileğine uygun olan isim ve sıfatlarıyla O'ndan istediğini dilemelidir. Ayrıca kesinlikle Allah'a dua ederken, bir başkasını Allah ile kendi arasında aracı kılmamalıdır. Bununla birlikte kul, dua üslûbunda olduğu gibi duasında istediği şeylere de dikkat etmelidir. Şöyle ki; Allah'tan, kendisi için ahrette ve dünyada hayır getirecek şeyler istemeli, imkansız ve faydasız şeyler istememelidir.¹

Kaynakça

- 'Adevî, Mustafa. *Fıkhu'd-Du'â*. (Tanta: Mektebetu Mekke, 2001).
- Ahmed, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *Musnedu'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel*. Tahk.: Şu'ayb el-Erna'ût ve diğerleri. 50 cilt. (Sûriye: Muessesetu'r-Risâle, 1999).
- Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissunne Huseyn b. Mes'ûd. *Me'âlimu't-Tenzîl*. Tahk.: Muhammed Abdullah en-Nemr, Osmân Cum'a Dumayriyye ve Süleyman Muslim el-Harş. 8 cilt. (byy.: Dâru Taybe, 1997).
- Beydâvî, Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. Tahk.: Muhammed Abdurrahmân el-Mara'shî. (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, h.1418).
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâ'il. *el-Edebu'l-Mufred*. Tahk.: Muhammed Fuâd Abdulbâkî. (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1989).
- ..... *Sahîhu'l-Buhârî*. Tahk.: Muhammed Zuheyr b. Nâsir en-Nâsir. 9 cilt. (Beyrût: Dâru Tavki'n-Necât, h.1422).
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâ'il b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*. Tahk.: Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr. 6 cilt. (Beyrût: Dâru'l-İlmi lîl-Melâyîn, 1987).
- Cezâirî, Ebû Bekir Câbir b. Mûsa. *Eyseru't-Tefâsîr li-Kelâmi'l-'Aliyyi'l-Kebîr*. 5 cilt. (Medîne: Mektebetu'l-'Ulûmi ve'l-Hikem, 2003).
- Curcânî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî. *et-Te'rîfât*. Tahk.: Âlimlerden bir heyet. (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye, 1983).

¹ Burada belirttiğimiz âdâb dışında Sünnette pek çok âdâb vardır. Ancak konumuz, "Kur'an'da dua âdâbı" ile ilgili olduğu için diğer âdâba yalnızca işaret etmekle yetindik.

- Dâmiğânî, Ebû Abdullah Huseyn b. Muhammed. *el-Vucûh ve'n-Nazâir li-Elfâzi Kitâbi'l-Lâhi'l-'Azîz*. Tahk.: Arabî Abdulhamîd Alî. (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, bty).
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân. *Sunenu'd-Dârimî*. Tahk.: Huseyn Selîm Esed. 4 cilt. (Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 2000).
- Doğan, Mebrure. "Dua'nın Psikolojik ve Psikoterapik Etkileri". Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1997.
- Doğan, Şahin. "Duanın Birey Eğitimindeki Rolü". Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2003.
- Ebû Dâvud, Suleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Sunenu Ebî Dâvud*. 4 cilt. (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, bty.).
- Ebû Ya'la, Ahmed b. Alî b. el-Musenâ. *Musned*, Tahk.: Huseyn Suleym Esed. 13 cilt. (Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1984).
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn b. Hacı Nûh b. Necâtî. *Silsiletu'l-Ehâdîsi'd-Da'îfeti ve'l-Mevdû'ati ve Eseruha's-Seyyî fi'l-Umme*. 14 cilt. (Riyâd: Dâru'l-Me'ârif, 1992).
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-Luğa*. Tahk.: Muhammed 'Avd Mur'ib. 8 cilt. (Beyrût: Dâru İhyâit-Turâsi'l-'Arabî, 2001).
- Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-Ğayb Mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 32 cilt. (byy.: Dâru İhyâit-Turâsi'l-'Arabî, bty.).
- Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmusu'l-Muhît*. Tahk.: Mektebu Tahkîki't-Turâs. (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 2005).
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *el-Mustedrek 'ala's-Sahîhayn*. Tahk.: Mustafa Abdulkâdir 'Atâ. 4 cilt. (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990).
- Hîrî, Ebû Abdurrahmân İsmâîl b. Ahmed. *Vucûhu'l-Kur'ân*, Tahk.: Fadlurrahmân Abdul'alîm el-Afğânî, Yüksek Lisans Tezi. (Mekke: Ummu'l-Kura Ün., 1984).
- ibn 'Arefe, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed. *Tefsîru İbni 'Arefe el-Mâlikî*. Tahk.: Hasan el-Menâî. 2 cilt. (Tunus: Merkezi'l-Buhûs, 1986).
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *Sahîhu İbni Hibbân*. Tahk.: Şu'ayb el-Ernaût, 18 cilt. (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1993).
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. Tahk.: Sâmi b. Muhammed Selâme, 8 cilt. (Riyâd: Dâru Taybe, 1999).
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sunenu İbni Mâce*. Tahk.: Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî. 2 cilt. (Beyrût: Dâru'l-Fikr, bty.).
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim b. Alî. *Lisânu'l-'Arab*. 15 cilt. (Beyrût: Dâru Sâdir, h.1414).

- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdulhalîm el-Harrânî. *el-Fetâva'l-Kubra*. Tahk.: Muhammed Abdulkâdir 'Atâ ve Mustafa Abdulkâdir 'Atâ, 6 cilt. (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987).
- ..... *Mecmû'u'l-Fetâva*. Tahk.: Enver el-Bâz ve 'Âmir el-Cezzâr. 37 cilt. (İskenderiyye: Dâru'l-Vefâ, 2005).
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî. *Nuzhetu'l-A'yuni'n-Nevâzir fî 'İlmi'l-Vucûhi ve'n-Nazâir*. Tahk.: Muhammed Abdulkerîm Kâzım er-Râdî. (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1984).
- ..... *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*. Tahk.: Zuheyr eş-Şâvîş. (Beyrût: Dâru İbni Hazm, 2002).
- İbn Kayyimi'l-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr Eyyûb. *ed-Dâu ve'd-Devâ*. Tahk.: Muhammed Ecmel el-İslâhî. (Mekke: Dâru 'Âlemi'l-Fevâid, h.1429).
- İbrâhîm Mustafa ve diğeri. *el-Mu'cemu'l-Vasît*. Tahk.: Bir heyet. 2 cilt. (byy.: Dâru'd-De've, bty.).
- Kârî', Harun b. Mûsa. *el-Vucûhu ve'n-Nazâir fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Tahk.: Hâtım Sâlih ed-Dâmin. (Bağdâd: Silsiletu Hizâneti Dâru Saddâm, 1988).
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*. 6 cilt. (Kâhire: Dâru's-Şurûk, 2003).
- Malakçı, Fatih. "Dua Eğitimi ve Öğretimi". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Mâlik, Ebû Abdullah Mâlik b. Enes. *el-Muvatta*. Tahk.: Muhammed Mustafa el-A'zamî. 8 cilt. (byy.: Muessesetu Zâyid b. Sultân âl-u Nihyân, 2004).
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*. Tahk.: Mecdî Beslûm. 10 cilt. (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005).
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Habîb. *en-Nuketü ve'l-Uyûn*. Tahk.: es-Seyyid b. Abdulmaksûd b. Abdurrahîm. 6 cilt. (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, bty.).
- Mukâtil, Mukâtil b. Suleymân el-Belhî. *el-Vucûhu ve'n-Nazâir fî'l-Kur'âni'l-'Azîm*. Tahk.: Hâtım Sâlih ed-Dâmin. (Dubay: Merkezu Cum'a el-Mâcid, 2006).
- Munâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâci'l-Ârifîn b. Nûreddîn Alî. *et-Tevkîf 'ala Muhimmâti't-Te'ârif*. Tahk.: Abdulhamîd Sâlih Hamdân. (Kâhire: 'Âlemu'l-Kutub, 1990).
- Muslim, Ebu'l-Hasan Muslim b. el-Haccâc. *el-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtasar*. Tahk.: Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî. 5 cilt. (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, bty.).
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî. *Sunenu's-Suğra*. Tahk.: Abdulfettâh Ebû Ğudde. 9 cilt. (Halep: Mektebu'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1986).

- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. Tahk: Mervân Muhammed eş-Şî'âr. 4 cilt. (Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 2005).
- Râzî, Zeynuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir b. 'Abdulkâdir. *Muhtâru's-Sihâh*. Tahk.: Yûsuf eş-Şeyh Muhammed. (Beyrût: Mektebetu'l-'Asriyye, 1999).
- Rib'î, Hâlid b. Süleyman b. Alî. *Min 'Acâibi'd-Du'â*. (Riyâd: Dâru'l-Kâsım, 2002).
- Semîn el-Halebî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yûsuf. *ed-Durru'l-Masûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. Tahk.: Ahmed Muhammed el-Harrât. 11 cilt. (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, bty.).
- Şa'râvî, Muhammed Mutevellî. *el-Havâtır*. 20 cilt. (byy.: Matâbi'u Ahbârî'l-Yevm, 1997).
- Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-Kadîri'l-Câmi'i Beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min 'İlmi't-Tefsîr*. 6 cilt. (Beyrût: Dâru İbni Kesîr, h.1414).
- Şinkitî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed. *Edvâu'l-Beyân fî İdâhi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân*. 9 cilt. (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995).
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Musnidu'd-Dunya Suleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. Tahk.: Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefî. 25 cilt. (Kâhire: Mektebetu İbni Teymiyye, 1983).
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*. Tahk.: Ahmed Muhammed Şâkir. 24 cilt. (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 2000).
- Tantâvî, Muhammed Seyyid. *et-Tefsîru'l-Vasît li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 15 cilt. (Kâhire: Dâru Nahda, 1997-1998).
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Tahk.: Ahmed Muhammed Şâkir ve diğeri, 5 cilt. (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, bty.).
- Tosun, Cemal. "Dua Öğretimi". *Dini Araştırmalar*. Ocak-Nisan 2000. s. 6-28.
- 'Useymîn, Muhammed b. Sâlih. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 3 cilt. (byy.: Dâru İbni'l-Cevzî, bty.).
- Zebîdî, Ebu'l-Fayd Murtaza Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezzâk el-Huseynî. *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Tahk.: Bir heyet. 40 cilt. (byy.: Dâru'l-Hidâye, bty.).